

POMOGÁTS BÉLA

Irodalmunk egysége (És ami ebből következik...)

A magyar irodalom egységes intézményi rendjét ugyanaz a nemzedék - a reformkor történelmi felelősségtudattól vezérelt nemzedéke - hozta létre, amely magának a nemzetnek is új utat nyitott, új közösségi eszményeket adott. Ez az irodalmi egység később az irányzatok és generációk küzdelmei során is fennmaradt, s csak akkor tört meg, midőn a magyarság nemzeti egysége is felbomlott: az elveszített első világháború után, a súlyosan igazságtalan trianoni szerződés következményeként. A magyar irodalom azóta nemcsak Magyarország irodalmát jelenti: a szomszédos országokban nagy múltú magyar kisebbségi irodalmak élnek, emellett számos nyugat-európai és tengerentúli városban dolgoznak magyar írók, irodalmi csoportosulások és intézmények. A legtöbb nemzeti irodalomnak vannak tűzhelyei az országhatárokon kívül, a magyar irodalom azonban szinte példa nélkül áll abban, hogy központjainak és intézményeinek tekintélyes része nem a magyar állam területén található. Irodalmunk Nagy Károly amerikai egyetemi tanár találó metaforája szerint - olyan „szigettenger”, amelynek „kontinentális központja” természetesen Magyarországon, illetve a Kárpát-medencében található, tekintélyes része azonban a nagyvilágban szétszórta „szigeteken” él és dolgozik. Ebben az értelemben nemcsak Budapest, Debrecen, Szeged és Pécs, illetve Kolozsvár, Pozsony, Újvidék és Ungvár a magyar nemzeti irodalom központja, hanem Bécs, München, Párizs, London, New York és Toronto is: a világtérképen mindenütt megtalálhatók irodalmunk erősebb vagy gyengébb fényei.

Kézenfekvő, hogy ennek a sohasem kívánt, mégis bekövetkezett szétagoltságnak a következtében a magyar irodalmi, mi több, a magyar nemzeti tudat szerkezetének is át kellett alakulnia. Európában hagyományosan kétféle nemzetfogalom jött létre, az egyik a francia felvilágosodás, a másik a német romantika szellemi műhelyében. A felvilágosodás filozófusai az „államnemzet”, illetve a „politikai nemzet” ideológiáját hirdették, azaz az állampolgárság kritériumával határozták meg a nemzeti identitást, és egy erős központi hatalom által akartak a nyelvileg és etnikailag heterogén államalakulatokból egységes „nemzetállamot” és „politikai nemzetet” létrehozni. Terveiket „klasszikus” formában az erőteljesen, esetenként könyörtelenül központosító francia politika hajtotta végre: az a francia állam, amely a 18. század elején még lakosságának felében nem franciául beszélő etnikai csoportokból (bretonokból, occitánokból, provanszálókból) állt, a 19. század végére pedig már szinte csak egyetlen etnikumot képviselt. Ugyanezt a politikai gondolkodást érvényesítette, mindenképpen kevésbé erőszakosan, következőképp teljesen eredménytelenül, a dualizmus korának magyar állama, és a „politikai nemzet” ideológiája érvényesült a legtöbb közép- és kelet-európai államban, legerőteljesebben Romániában: nemcsak a közelmúltban elsodort sztálinista-fasiszta rezsimben, hanem már a két világháború közötti polgári korszakban is, vagy újabban a török lakosságot erőszakosan beolvasztani próbáló Bulgáriában.

Ezzel a nemzeti koncepcióval szemben állt a német romantikus bölcselők „kultúrnemzet” fogalma. Ez, már a német szétagoltság következtében is, azt hirdette, hogy valamely nemzet összefogó ereje nem a közös állam, hanem a közös nyelv, a közös etnikai és történelmi tudat, a közös kultúra és hagyomány. Ez a felfogás érvényesült több közép-európai ország vagy nemzet esetében is, így a 19. századi lengyel irodalomban, amely a háromfelé szakított lengyel nemzet közös identitását a lengyel kultúrában találta meg. Hasonló gondolkodást kíván a magyarság jelen helyzete: a magyar irodalmat nem azonosíthatjuk Magyarországi irodalmával, s a magyar nemzetet sem határozhatjuk meg a magyar állampolgárok

közösségeként. Már azért sem, mert ebbe a közösségbe más nemzetek - szerbek, horvátok, szlovákok, németek és románok - gyermekei is beletartoznak, ha viszonylag kis számban is.

A magyar irodalmat éppen ezért úgy kell definiálnunk, mint a magyar kultúrközösség irodalmát, akkor is, ha ezt a meghatározást még ma sem méltányolják határozott egyértelműséggel és nem ismerik el teljes mértékben a szomszédos államokban érvényesülő nemzetiségpolitikai ideológiák. A határokon túli magyar irodalmak jelen helyzetét és lehetőségeit ugyanis még ma is az szabja meg, hogy a többségi nemzetek hatalmi intézményei milyen mértékben fogadják vagy tűrik el a magyar kultúrközösség eszméjét. Ebben a tekintetben, mint közismert, igen különböző állásfoglalások (és politikai gyakorlatok) érvényesültek vagy érvényesülnek. Románia a legutóbbi forradalmi változásokig egyáltalában nem tűrte el a „kultúrnemzeti” koncepciót, ellenkezőleg, hosszú éveken keresztül a „magyar nyelvű román irodalom” képtelen fogalmát akarta ráerőltetni a kisebbségi szellemi élet intézményeire, Csehszlovákia valamivel türelmesebbnek bizonyult, Jugoszláviában és újabban Szovjet-Kárpátukrajnában pedig már eddig is bizonyos fokú tolerancia volt tapasztalható. Most talán Romániában és Csehszlovákiában is elérhető lesz, hogy a kormányzatok elismerjék a Kárpát-medencében élő magyarság kulturális nemzeti egységének elvét, habár a román és a szlovák nacionalizmus hagyományainak ismeretében inkább kiéleződő szellemi küzdelmekre, mintsem azonnali egyetértésre számíthatunk. Igaz, a reményeink szerint most már talán felépülő közép-európai demokratikus társadalmakban mindenképpen megnövekedtek ennek az egyetértésnek az esélyei.

Azt azonban egyértelműen meg kell állapítanunk, hogy a nemzetiségi irodalmakkal kapcsolatos korábbi felfogásokat és reményeket hasonlóan más közép- és kelet-európai elképzelésekhez - semmiképpen sem igazolta a történelem. A nemzetiség fogalma csupán üres szólam lehetett akkor, amidőn egy nemzeti kisebbség, mint az erdélyi magyarság sorsa a kulturális leépülés, az identitástudat módszeres lerombolása és végül az erőszakolt beolvadás vagy éppen az a teljes kiszolgáltatottság volt, amely a kisebbségeknek, mint másodrendű állampolgároknak jutott osztályrészül. A „nemzetiségnek” az a fogalomköre, amelyet a közép- és kelet-európai hivatalos jogi és társadalomtudományi gondolkodás kialakított - és amely valójában a szovjet nemzeti ideológia megállapításaira épült -, ezért tulajdonképpen használhatatlanná vált, következésképp teljesen új elméletet kell kidolgozni, s ennek a kisebbségtudományi elméletének csakis a nyugati demokráciák kisebbségtudományi eredményei és kisebbségpolitikai gyakorlata képezhetik az alapját. Igen jellemző, hogy az erdélyi magyar publicisztika ma már egyértelműen elutasítja a „nemzetiség” fogalmát, és csakis a „nemzeti kisebbség” fogalmával operál.

A magyar nemzeti irodalom megosztottsága és többközpontúsága természetesen történelmi tény: olyan állapot, amelyet a közép-európai és a nemzeti történelem e századi alakulása hozott létre. Ez a megosztottság és többközpontúság ugyanakkor nem jelentheti azt, hogy el kellene fogadnunk a magyar irodalmak további „különfejlődését”, s le kellene mondanunk irodalmunk lényegi egységének elvéről. Ezt az elvet követték gyakorlati tevékenységük során a szomszédos országok magyar irodalmi is, igaz, arra általában nem volt lehetőségük, hogy egyértelműen kinyilvánítsák az irodalmi egységnek ezt a tételét. A magyar kisebbségi irodalmak, de a nyugati magyar irodalom műhelyei is, hacsak törekvéseiket nem korlátozta külső erő, mindig igyekeztek szoros közösségben dolgozni az „anyaország” irodalmával. Eri tanúsítja ezeknek az irodalmaknak a történeti fejlődése. A pontos megfigyelések azt igazolják, hogy a nemzetiségi irodalmak irányzatainak, mozgalmainak és poétikai változásainak története szinte mindig párhuzamosan haladt a hazai irodalom eszme- és poétikatörténeti alakulásával. A húszas évek avantgárd áramlatai és újrealista vállalkozásai éppúgy párhuzamosan jelennek meg a hazai és a nemzetiségi irodalmakban, mint a harmincas évek népi törekvései, költői mitologizmusa és intellektualizmusa vagy „valóságirodalmának” dokumentarista áramlata. Ugyanez

elmondható az ötvenes évek újnépies törekvéseiről vagy a hetvenes évek avantgárd irányzatairól, nyelvkritikai költészetéről és szövegalkotó szemiotikai kísérleteiről.

Bátran mondhatjuk: irodalomtörténeti tény, hogy a szomszédos országokban élő magyar nemzetiségi irodalmakat mindig sokkal több szál fűzte a nemzeti irodalom fejlődéséhez, mint a velük egyazon országban élő „többségi” nemzet irodalmához, annak ellenére, hogy főként román részről - történtek kísérletek arra, hogy a kisebbségi irodalom fejlődéstörténetét a többség irodalmának történetébe ágyazzák bele. (Romániában még román irodalmi lexikon is felvette címszavai közé az erdélyi magyar irodalom néhány kiemelkedő képviselőjét, és sajnos az is megesett, hogy annak idején a budapesti Európa Kiadó román novellaantológiájában vegyültek el a román írók között az erdélyi magyarok!) A többségi irodalommal kialakult kapcsolatok jórészt művelődéspolitikai jellegűek voltak, a nemzetiségi kultúrák „híd” szerepét valósították meg, és ezek az irányzat- és poétikatörténeti kapcsolatok voltaképpen beilleszthetők a kelet-közép-európai irodalmak általánosabb fejlődéstörténeti hasonlóságának keretei közé.

A magyar irodalom - vállalt hagyományai, nemzeti tudata és esztétikai értékrendje értelmében - egységes szellemi entitás, ennek a szellemi entitásnak azonban több központja, mondhatnám így is, több történetileg kialakult intézményrendszere van. A magyar nemzeti irodalom struktúrája ennek következtében sajátos irodalmi „respublicára” hasonlít: ebben a „köztársaságban” a hazai irodalom mellett el nem hanyagolható szerepe van a romániai, a csehszlovákiai, a jugoszláviai, a kárpátaljai, illetve a nyugat-európai és tengerentúli magyar irodalomnak. Ennek az irodalmi „respublicának” az egység és a különbözőség a lényegi tulajdonságai: egység az irodalom nyelvi, etnikai, történelmi és kulturális sajátosságai, különbözőség társadalmi feltételeiben, konkrét nemzetiségi és részirodalmi feladataiban.

Mindez megváltoztatta a magyar kisebbségi irodalmak önismeretét és kötődésrendszerét: ennek az önismeretnek és kötődésrendszernek az újszerű meghatározását először is az irodalmi életben közkeletű „kettős kötődés” elmélete próbálta elvégezni. Közismert, hogy ez az elmélet a nemzetiségi irodalmak etnikai, nyelvi és kulturális, valamint állampolgári és társadalmi kötődését tételezte, s ennek keretében egyaránt kifejezte a széttagolt magyar irodalmi kultúra egységének és különbözőségének tudatát. Természetesen ennek az elméletnek az értelmezését is alaposan átalakította a változó idő. Ma már egy „harmadik”, talán mindennél fontosabb kötődésről is beszélünk, arról, hogy a kisebbségi irodalmaknak elsősorban a romániai, a szlovákiai, a vajdasági és a kárpátaljai magyarság etnikai és kulturális fennmaradását kell szolgálniok, és ezzel bizonyos regionális elkötelezettséget és érdeket kell kifejezniök. Erről beszélt Kányádi Sándor, midőn egy 1967-es bécsi előadásában a következőket állapította meg: „Íme költészetünk személyleírása. Neve: romániai magyar költészet. Állampolgársága: román. Nemzetisége - nyelve, hagyományai: magyar. (...) Szülőanyja és dajkája: Erdély szellemi öröksége, az a szellem, melynek védőszárnyai alatt addig is több komoly magyar, román és szász kulturális kezdeményezés vált valóra, s hagyott századokra visszamenően emléket, értéket maga után.„ Ezenkívül a „Cettős kötődés” elmélete által megjelölt állampolgári elkötelezettség is csak úgy lehet igazán érvényes és tartalmas, ha az egyenjogúságra, a személyi és közösségi jogok érvényesülésére, illetve egy működő kulturális autonómiára támaszkodik. Máskülönben nem „kötődés” ez, hanem kiszolgáltatottság, amely a nemzetiségi irodalomnak nemcsak fejlődését, de pusztá fennmaradását is lehetetlenné teszi.

A „kettős” vagy éppen „háromas” kötődés elmélete bizonyára nem alakítja át radikális módon a szomszédos országokban kifejlődött magyar irodalmak „ontológiai” lényegét, azaz nem zárja ki őket a magyar irodalomból, s nem helyezi át őket más nemzeti irodalmak kereteibe. Ha az irodalmat, a francia irodalomfilozófushoz, Roland Barthes-hoz hasonlóan egyrészt úgy tekintjük, mint intézményt, másrészt mint művet, a magyar nemzetiségi irodalmak irodalomtörténeti elhelyezése is kettős lehet: mint intézmény a maga különleges

helyzetének megfelelően működik, autonómiára törekszik, s amilyen mértékben a nemzetiségpolitikai gyakorlat ezt lehetővé teszi, mint sajátos kulturális autonómia kíván beilleszkedni a szomszédos országok irodalmának intézményes szerkezetébe; mint mű, pontosabban mint művek esztétikai és történelmi rendszere viszont a magyar irodalom szerves részét alkotja.

Meggyőződésem szerint nekünk most az egység gondolatát, a nemzeti és szellemi összetartozás ügyét kell előtérbe állítanunk, már csak a Közép- és Kelet-Európában tapasztalt történelmi átalakulások következtében is, minthogy ezek az átalakulások közelebb hozták hozzánk a magyarság kulturális egységének helyreállítását, amely leginkább sürgető történelmi feladataink közé tartozik. Mindez megköveteli a kisebbségi létben, illetve a szétszóródásban élő magyar irodalmak intézményeinek közeledését is, azaz azt, hogy ezek az intézmények - könyvkiadók, folyóiratok, irodalmi körök és egyesületek - most már ne egymástól elszigetelten dolgozzanak. Ma már a régióinkban bekövetkezett változások után nem érhetjük be nemzeti irodalmunk elvi és lényegi egységének deklarálásával, a következő évtizedben létre kell hozni az irodalmi intézmények legszorosabb kapcsolatát és együttműködését is. Jelenti ez azt, hogy a magyar írószövetségnek szerződéses viszonyra alapozott együttműködést kell teremtenie az erdélyi, a szlovákiai, a vajdasági, a kárpátaljai és az emigrációban működő magyar írószervezetekkel, s ugyanilyen együttműködést kell létrehozni a könyvkiadók és a folyóiratok között. A lehető legtermészetesebb dolognak tartom, hogy kolozsvári, pozsonyi, újvidéki, ungvári vagy éppen bécsi, párizsi, londoni és New York-i magyar írók budapesti, debreceni vagy szegedi folyóiratokban és könyvkiadóknál vállaljanak szerepet, és persze azt is, hogy magyarországi írók szerepeljenek a szomszédos országok magyar irodalmi fórumain.

A tennivalók persze ennél is nagyobbak: irodalmunk nemzeti egységét és ezáltal a magyarság kulturális egységét kell helyreállítanunk. Ezért az egységért eddig is folytak küzdelmek, sajnos, többnyire magányos partizánakciók, amelyek rendszerint a hatalom gyanakvásával és rosszállásával találkoztak idehaza, s heves, olykor hisztérikus ellenállást váltottak ki a szomszédos országok politikai és művelődéspolitikai köreiben. Most végre be kell jelentenünk és le kell szögeznünk néhány alapelvet, amelytől a közép- és kelet-európai régió most alakuló helyzetében semmiképp sem tágíthatunk. Ezeket az alapelveket mindenképpen érvényesítenünk kell a szomszédos népekkel bizonyára meginduló tárgyalások és egyezkedések során - a közép-európai egyetértés és együttműködés kialakításának folyamatában. Ilyen alapelv, talán az első elseje: a magyar nemzeti kultúra (és irodalom) megbonthatatlan egységének tétele. Ennek az alapelvnek a képviselője most már elengedhetetlen a következő években; újólagos feladása vétek volna, okos érvényesítése halaszthatatlan feladat. A mi felelősségünk sem kisebb, mint a reformkori vagy a Trianon utáni irodalomalapítóké volt valamikor. „Előttünk egy nemzetnek sorsa áll” - mondhatjuk Vörösmartyval, annak is tudatában, hogy a magyarság számára a nemzet és a nemzeti irodalom fogalma mindig szorosan összetartozott, s annak tudatában, hogy amit a történelmi események erőszakos kényszere megbontott, azt a szellemnek kell ismét egybefognia.